

Egy még radikálisabb fordítás

Kapelner Zsolt

ELTE

Témavezető:

dr. Forrai Gábor,

egyetemi tanár

Tartalom

Bevezetés	3
1. Radikális fordítás	4
2. Egy még radikálisabb fordítás.....	9
3. Egy újabb meghatároztalnság	17
Konklúzió.....	23
Irodalomjegyzék.....	25

Bevezetés

Dolgozatom középpontjában Willard van Orman Quine gondolat kísérlete, a *radikális fordítás* áll. E gondolat kísérlet és az abból vett érv a *fordítás meghatározatlansága* mellett a huszadik század egyik legélénkebben tárgyalt és támadott filozófiai tézise (Kirk 2004, 151). Az alábbi vizsgálódások kiindulópontja e támadások egyike – nevezzük így –, az *antropológiai ellenvetés*.

Az ellenvetés komoly, de elhárítható veszélyt jelent a quine-i tézisére. Annak érdekében, hogy ezt megmutassam, egy kiterjesztett gondolat kísérletet vizsgálok, melyben a fordító *nem emberi beszélők* nyelvét fordítja. E vizsgálat megmutatja, hogy az antropológiai ellenvetés elhárítható, de csak további, szélesebb körű meghatározatlansági tézisek elfogadása árán, melyek a nyelv, a jelentésség, az interpretáció fogalmaival kapcsolatos alapvető elképzeléseinket kérdőjelezzik meg.

A dolgozat első szakaszában áttekintem Quine gondolat kísérletét és a fordítás meghatározatlansága melletti érveit. Ezután ismertetem az antropológiai ellenvetést, mely szerint Quine alaptalanul tagadja meg a radikális fordítótól az antropológiai ismereteket. Ennek fényében a meghatározatlansági tézis komoly veszélybe kerül. A probléma azonban megoldható, ha a radikális fordítótól további, szélesebb körű fordítási, interpretációs feladatok megoldását követeljük meg.

Hogy e feladatok miként kivitelezhetőek, azt legjobban egy kiterjesztett gondolat kísérletben vizsgálhatjuk, amelyben a fordító nem emberi beszélőket vizsgál, így az említett antropológiai ismeretek nem állnak rendelkezésére. Ez a *még radikálisabb fordítás* a második szakasz tárgya. Amellett fogok érvelni, hogy e további fordítás, melynek során a fordító az idegenek *viselkedését* „fordítja”, interpretálja, lényegi hasonlóságokat mutat a radikális fordítással, mi több, ugyanúgy *meghatározatlan*.

A harmadik szakaszban ezen új típusú meghatározatlanság egy esetét vizsgálom: a nyelvi viselkedés vagy jelentéskifejezés meghatározatlanságát. Quine eredeti érveinek kiterjesztésére, illetve Donald Davidson, Daniel Dennett és mások elképzeléseire támaszkodva azt igyekszem megmutatni, hogy ugyanúgy, ahogy a radikális fordítás során meghatározatlan, hogy mely mondat mely másik mondattal szinonim, a még radikálisabb helyzetben szintén meghatározatlan, hogy mely viselkedések számítanak jelentések kifejezéseinek és melyek nem.

A tárgyalás során végig a *quine-i keretrendszerben* dolgozom, vagyis elfogadom Quine legfontosabb előfeltevéseit, melyek plauzibilitásáról napjainkban is vita folyik. Ha tehát Quine elképzeléseit a jelentések episztemológiájáról vagy a diszpozíciók természetéről hitelt érdemlő cáfolat éri, az alábbi érvek is újragondolásra szorulnak.

1. Radikális fordítás

Quine gondolkísérletét, a *radikális fordítást* (Quine 1960, 26), a nyelvi jelentés bizonyos jellemzőinek feltárása és egy közkeletű jelentéselmélet – az úgynevezett mentális jelentéselmélet – cáfolata érdekében állította fel (Quine 2002a, 138). A probléma, melyet felvet, a következő. Tudjuk, hogy mondataink jelentése mikor azonos és mikor nem, azaz ismerjük a jelentések azonosságfeltételeit. Erre a tudásra azonban nem tehetünk szert máshogy, csak a többi nyelvhasználó *viselkedésének* megfigyelésén keresztül. A nyelv társas tevékenység, a szociális interakciók egy formája (Quine 1960, ix). A nyelvtanuló gyermek nem lát bele mások mentális életébe, a mondatok jelentésének elsajátításakor a többiek viselkedésére kell hagyatkoznia (Gibson 1986, 31; Quine 1973, 35 skk). A jelentések azonosságfeltételeinek tehát leolvashatónak kell lenniük a nyelvi viselkedésről: pusztán a viselkedés megfigyelésére támaszkodva megállapítható kell, hogy legyen, mely mondatok jelentése azonos és melyeké különböző.

Hogy a mentális jelentéselmélet téves, Quine szerint leginkább a radikális fordítás során érhető tetten. A gondolkísérlet a következőképpen fest: egy nyelvész egy dzsungelbéli törzshöz érkezik. A törzs tagjai olyan nyelvet beszélnek, melyet soha korábban nem fordítottak le, és amely nem rokona egyetlen ismert nyelvnek sem. A nyelvész feladata egy *fordítási kézikönyv* elkészítése (Quine 1960, 26 skk), amely megmutatja, mely bennszülött mondatok jelentése mely magyar mondatok jelentésével azonos. Mivel azonban semmilyen egyéb forrás nem áll a rendelkezésére, teljes mértékben a bennszülöttek viselkedésére kell hagyatkoznia. Amennyiben a mentális jelentéselmélet helyes, ez az *evidenciális bázis* elégséges kell, hogy legyen ahhoz, hogy megállapítsa a szóban forgó jelentésazonosságokat.

Quine amellet érvel, hogy a rendelkezésére álló bizonyítékok nem határoznak meg egyetlen helyes fordítási kézikönyvet: mindig lehetséges több olyan fordítás is, amelyeket a bizonyítékok egyaránt alátámasztanak, de amelyek ellentmondanak egymásnak tekintetben, hogy mely bennszülött mondatok mely magyar mondatoknak felelnek meg. A fordítás tehát

meghatározatlan (Quine 1960, 27; Quine 1987, 8; Quine 1992, 48).¹ Ha pedig a fordítás meghatározatlan, úgy a jelentéseknek nincsenek azonosságfeltételeik, nem is létezhetnek.

Hogyan érvel Quine emellett? Ahhoz, hogy ezt megértsük, először a nyelvész munkamódszerére kell vetnünk egy pillantást. A nyelvész feladata, hogy a mondatok jelentését a verbális viselkedés alapján azonosítsa. Nem figyelhet meg mást, csak a bennszülöttekre érő ingereket és az arra adott válaszreakciókat. Ez a szemmel láthatóan *behaviorista* megközelítés gyanút kelthet a quine-i gondolatmenettel szemben. A fordító azonban nem pszichológiai megfontolásokról fordul a behaviorizmushoz, döntése szigorúan módszertani, ráadásul megkerülhetetlen. Ahogy a nyelvtanuló gyermek sem fér hozzá máshoz, mint a nyelvi viselkedéshez, úgy a radikális fordító számára sincs más lehetőség, mint a *metodológiai behaviorizmus*:

A pszichológiában az ember vagy behaviorista, vagy nem, de a nyelvészetben nincs választási lehetőség. Mindannyian úgy sajátítjuk el a nyelvet, hogy megfigyeljük mások verbális viselkedését. [...] A nyelvi jelentésben nem lehet több annál, mint amennyi a megfigyelhető szituációban világosan látható viselkedésünkből kihámozható. (Quine 1987, 5), Forrai Gábor fordítása (Forrai 1999)

A fordítónak tehát csak arról van többé-kevésbé biztos tudása,² hogy a bennszülöttek mikor állítanak egy-egy mondatot, illetve hogy mikor *helyeslik* [assent] vagy *utasítják el* [dissent] egy mondat kimondását, azaz, hogy mikor tartják *állíthatónak*. Ezekről Quine szerint a viselkedés megfigyelése megbízhatóan tudósít.

A nyelvész ezek alapján megalkothat egy segédfogalmat a mondatjelentések azonosításához, az úgynevezett *ingerjelentést*. Egy mondat ingerjelentése két összetevőből áll: az afirmatív és a negatív ingerjelentésből. Egy mondat afirmatív ingerjelentése azon ingerek halmaza, amelyek jelenlétében az anyanyelvi beszélők állíthatónak tartják a mondatot, helyeslik a kimondását (Quine 1973, 47). Ennek megfelelően definiálható a negatív ingerjelentés.

Az ingerjelentés a legtöbb esetben egyáltalán nem felel meg annak, amit szokásosan mondatok jelentésének tartunk. A logikai igazságok és egyéb, úgynevezett *álló mondatok* minden körülmények közt állíthatóak. Az olyan *alkalmi mondatok*, mint „Egy híres regényíró lépett a nappaliba” már nem ilyenek. Az viszont, hogy melyik mondat bír ezzel a jelentéssel, a beszélőket érő ingerek alapján aligha állapítható meg, hacsak nem tesszük fel, hogy a regényírók jelenléte egy sajátos, jól körülhatárolható módon ingerli a beszélőket. Az

¹ A fordítás meghatározatlanságának – csakúgy, mint Quine más fontos téziseinek – számos megfogalmazása létezik. Itt a legfontosabb szöveghelyekre hivatkozom. További megfogalmazásokhoz l.: (Gaudet 2006, 44 skk)

² Az induktív módszer folytán teljes bizonyosságról itt sem beszélhetünk (Quine 1960, 68).

ingerjelentés és a mondatjelentés bizonyos speciális mondatok esetében azonban többé-kevésbé egybeesik. Ezek az úgynevezett *megfigyelési* mondatok, mint az „Esik az eső!”, „Lám, egy nyúl!”, „Piros!” stb. Ezek a mondatok jelentik azt a pontot, ahol a nyelvész „betörhet a nyelvbe.” (Quine 1960, 40; Quine 1973, 37 skk).

Ideális esetben a megfigyelési mondatok a háttértudás nélkül megérthető, közvetlenül a megfigyelt jelenségre vonatkozó mondatok. Quine szerint ezt az ideált az egyes mondatok csak megközelíteni tudják: a megfigyelési jelleg fokozati kérdés (Quine 1960, 42; Quine 1992, 63). Két mondat közül inkább megfigyelési az, amelynek az ingerjelentése a különböző beszélők számára *közelebb esik egymáshoz*: az „Ott egy agglegény!” mondat kimondását egészen eltérő ingerek is kiválthatják más-más emberek esetében, míg az „Ott egy piros dolog!”-hoz kapcsolódó ingerek a különböző beszélők számára igen hasonlóak (Quine 1960, 43).

A megfigyelési mondatok jelentése viszonylag nagy biztonsággal megállapítható. Innen kezdve azonban a fordítónak nincs ilyen könnyű dolga. Azt, hogy mely kifejezések kvantorszók, melyek az azonosságot, a többes számot kifejező jelek, már nem olvashatja le teljes bizonyossággal a nyelvi viselkedésről. Ezekre vonatkozóan egy úgynevezett *analitikus hipotézist* kell felállítania. Ennek során a még le nem fordított nyelvi elemeket hipotetikusán megfelelteti a magyar nyelv valamely elemének, majd elméletét a megfigyelések alapján igyekszik igazolni. Ha a hipotézis hibásnak bizonyul, módosít rajta, ha az újabb hipotézis is falszifikálódik, még újabbat állít fel, míg végül előáll egy megfelelően működő fordítási kézikönyvvel (Quine 1960, 68).

Quine azt állítja, hogy ebben a helyzetben lehetséges két olyan fordítási kézikönyvet készíteni, amelyek *semmilyen értelemben* nem ekvivalensek, ám egyformán „jól működnek”: illeszkednek a megfigyelésekhez. Milyen érveket találhatunk emellett a különös állítás mellett? A következőkben Quine-t követem, aki megkülönböztet egy *felülről* és egy *alulról érkező* érvelési stratégiát (Quine 1970, 183).

A felülről érkező érvelés a radikális fordítás és a tudományos elmélet kidolgozásának analógiájára mutat rá (Quine 1970, 178 skk). Quine szerint a tudományos elméletek *a tapasztalatok által aluldetermináltak*: mindig alkotható két olyan elmélet, melyek egyformán jól illeszkednek az *összes lehetséges megfigyeléshez*, de amelyek *logikailag inkompatibilisek* (Quine 1992, 96 skk; Quine 1975). Az analógia a fordítás meghatározatlanságával szembetűnő. Ez nem azt jelenti, hogy a fordítás meghatározatlansága az aluldetermináltság egy esete lenne (Quine 1970, 183; Quine 1992, 101; Gaudet 2006), mivel a meghatározatlanság akkor is fennállna, ha egy és csakis egy helyes tudományos elmélet

létezne. A hasonlóság a kettő között sokkal inkább abban áll, hogy mindkettő empirikus elmélet. Mint ilyen, mindkettő természete szerint „ember-csinálta szövedék, amely a tapasztalattal csak a peremek mentén érintkezik” (Quine 1999). A szövedék belseje pedig sokféleképpen átrendezhető úgy, hogy a peremek továbbra is adott módon érintkezzenek a tapasztalattal.

Az alulról jövő érvelés a meghatározatlanság egy konkrét esetére világít rá (Quine 1960, 51 skk; Quine 1970, 181 skk). Tegyük fel, hogy a bennszülötteknek van egy megfigyelési mondata: „Gavagai!”, melyet akkor és csak akkor hajlamosak állítani, ha nyulak vannak közelben. Joggal gondolhatnánk, hogy a mondat jelentése „Nyúl!”. Vegyük azonban észre, hogy valahányszor egy nyúl van a közelben, az alábbi dolgok szintén jelen vannak: leválasztatlan nyúlrészek, a „nyúltság” egy instanciája, egy nyúl épp aktuális temporális szelete stb. Pusztán az ingerjelentések alapján a „Gavagai!” épp úgy jelenthetné, hogy „Lám, egy leválasztatlan nyúl rész”, mint hogy „Lám, egy nyúl!” – semmilyen megfigyelés nem támaszthatja alá az egyik hipotézist és cáfolhatja a másikat. Természetesen az alternatív fordítás nem különbözhet kizárólag a „Gavagai!” jelentésében. Az azonosságot, a rész-egész viszonyokat jelző kifejezések is átértelmezésre szorulnak, ha a „Gavagai!”-t átértelmezzük (Quine 1960, 72). De Quine állítása az, hogy ilyen átértelmezések – bármennyire „kiagyalt és perverz” (Quine 2002a) is az eredmény – igenis lehetségesek. Az alulról jövő érvelés voltaképpen azt mutatja meg, hogy már a megfigyelési mondatok jelentésének megállapítása is az analitikus hipotézis része (Quine 1960, 68).

Eddig áttekintettük Quine tézisé a radikális fordítás meghatározatlanságáról és az emellett szóló érveket. Ezt a hétköznapi intuíciónknak igencsak ellentmondó elképzelést sokféle támadás érte az utóbbi fél évszázadban. A következőkben az egyik ilyen támadást tárgyalom, melyet *antropológiai ellenvetésnek* nevezek, és amelyet Jaako Hintikka és Hans-Johann Glock munkáit követve mutatok be (Glock 2003; Hintikka 1969). A radikális fordítás – Quine szándéka szerint –, olyan szituáció, amelyben semmiféle előzetes tudás nem áll a fordító rendelkezésére. Mint arra többen rávilágítottak azonban, ha szemügyre vesszük a nyelvész munkamódszerét, azt találjuk, hogy igen széleskörű előzetes tudással rendelkezik (Glock 2003, 177 skk). A fordítás ugyanis nem kizárólag a helyeslés és elutasítás megfigyelése alapján történik:

Kitartok amellett, hogy a tézis nem függ a radikális fordításkor rendelkezésre álló bizonyítékoknak a helyeslésre és az elutasításra való korlátozásától. A releváns bizonyítékok köre túlmutat a beszéden. Részei az elpirulások, hebegések, elfutások. Magában foglalja a bennszülöttek szokásait és rítusait, és tulajdonképpen

minden fajta megfigyelhető viselkedést amely a fordítás érdekében kiaknázzható. A helyeslés, elutasítás és kérdés módszere szükséges, de nem elégséges. (Quine 1990, 176)³

A fordító tehát *tudja*, hogy a bennszülöttek mely viselkedései számítanak elpirulásnak, hebegésnek, elfutásnak, tisztában van továbbá azzal is, hogy a bennszülöttek mikor lepődnek meg, mikor értetlenkednek, mikor figyelnek oda valamire. Ha nem tudná, hogy mely viselkedéseket kell ilyenként értelmeznie, nemcsak hogy széleskörű ismeretforrástól esne el, de a fordítás alapvető feltételei nem teljesülnének.

Ha a nyelvész nem képes a bennszülöttekkel beszédbe elegyedni és olyan társalgási szituációt kialakítani velük, melyben a szavak jelentéséről faggathatja őket, aligha kezdhet hozzá a fordításhoz (Glock 2003, 178 skk). A fordító tehát *igen speciális beszédaktusokat* képes felismerni és kieszközölni a bennszülöttek részéről, ehhez pedig értelmeznie kell gesztusaikat, hanghordozásukat, testtartásukat, arckifejezésüket. Mindez az információ, amely a fordító és a bennszülöttek kölcsönös megértését biztosítja, elengedhetetlen a fordítás megkezdéséhez, a helyeslés és elutasítás jeleinek, valamint a mondatok ingerjelentéseinek azonosításához (Glock 2003, 179 skk).⁴

Hogyan tesz szert a fordító erre a tudásra? A legtöbb szerző szerint egyszerűen azért, hogy ő maga is az emberi nemhez tartozik. Ahogy Wittgensteinre hivatkozva többen megjegyzik, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy „[a] közös emberi cselekvésmód az a vonatkoztatási rendszer, amelynek segítségével egy idegen nyelvet értelmezünk.” (Wittgenstein 1998a, 126). Ennek ismerete teszi lehetővé számunkra, hogy ne csak a helyeslés és elutasítás jeleit, de a köszönés, a keresés, a megriadás stb. jellemző kifejezési formáit is felismerjük (Glock 2003, 197; Zilhão 2003, 229).

Ha azonban a nyelvész hozzá sem foghatna a fordításhoz, ha nem tudná, hogy az embereket általánosan jellemzik bizonyos magatartásformák, hogyan juthat olyan abszurd következtetésekre, hogy a bennszülöttek temporális nyúlrészekről beszélnek? A radikális fordítás antropológiai dimenziójának megnyitása azzal a következménnyel jár, hogy ezeket a devianciákat ki kell zárunk, mert épp úgy, ahogy az antropológiai sajátosságunk, hogy miként kérdezőnk és lepődünk meg, de az is, hogy jellemzően partikuláris dolgokra, nem pedig azok leválasztatlan részeire referálnak a szavaink. Úgy tűnik, Quine önkényesen tagad meg olyan jellemzőket a radikális fordítás bennszülötteitől, amelyek *tényszerűen* jellemzik a legtöbb embert (Glock 2003, 222). A radikális fordítás védelmezője tehát egy dilemmával szembesül: ha a fordító alapul veheti a közös emberi cselekvésmódot, akkor sokkal többet tud

³ A fordítás tőlem.

⁴ vö.: Quine 1960:30

meghatározottan lefordítani, mint ahogy Quine állítja, ha azonban nem, úgy hozzá sem kezdhet a fordításhoz (Glock 2003, 177).⁵

Ez a probléma komoly nehézséget jelent a radikális fordításon alapuló érv számára, de nem érték egyet Glockkal abban, hogy pusztán emiatt el is kellene vetnünk a meghatározatlansági tézist. Ez, úgy vélem, mindössze egy további feladatot állít a fordító elé: szert kell tennie az imént említett tudásra, interpretálnia kell a bennszülöttek nem nyelvi viselkedését. Egy helyen maga Quine is megemlékezik arról, hogy a fordítónak szembesülnie kell ezzel a feladattal: „nem tartom a helyeslés és elutasítás felismerését lényegileg különbözőnek a rákövetkező, magasabb rendű fordítástól”⁶ (Quine 1969a, 313). Ezek, akárcsak a köszönés, a meglepődés gesztusai és a *viselkedésformák* általában, bizonyos értelemben ugyanúgy *fordításra* szorulnak, mint a mondatok.

Hogyan mutatna azonban – nevezzük így – a *viselkedés fordítása*? Bizonyos értelemben a fordító feladata ugyanaz, mint a radikális fordítás esetén: a bennszülöttek bizonyos megnyilvánulásainak – arcizmok mozgatása, elpirulás, elfutás – helyeslésként, kérdezősként, megriadásként, meglepődésként stb. értelmezése, a megfigyelhető körülmények és a rájuk adott válaszreakciók alapján. Az analógia természetesen nem tökéletes, a mondatokat számos olyan tulajdonság jellemzi, amely a viselkedéseket nem. A nyelvésznek azonban a viselkedés fordítása esetén is egyfajta „szinonímiát” kell megállapítania a bennszülöttek megnyilvánulásai és a sajátjai között.

Vajon mi jellemzi ezt a fajta fordítást? Miben hasonlít és miben különbözik a nyelvi fordítástól? Vajon itt is kell valamiféle meghatározatlansággal számolni? Ha igen, mire vonatkozik ez a meghatározatlanság? A következő szakaszban ezeket a kérdéseket vizsgálom.

2. Egy még radikálisabb fordítás

Mielőtt hozzákezdénénk a viselkedés fordításának tárgyalásához, érdemes némiképp átalakítani a gondolatkísérletet. Bár a viselkedés értelmezése a radikális fordító számára is feladat, nem különösebben összetett feladat. Még ha nem is létezik közös emberi cselekvésmód, a közös evolúciós eredet, a biológiai és kognitív felépítés igen közeli rokonsága alkalmassá teszi a fordítót arra, hogy számos igen jól működő hipotézist állítson

⁵ Az érvhez nem kell feltétlenül a közös emberi cselekvésmódra hivatkoznunk. Maga Quine ebben a kérdésben inkább egy általa *empátiának* nevezett fogalomra támaszkodik. Empatikusan fordítunk, azaz a saját viselkedési mintáinkat és preferenciáinkat vetítjük rá a bennszülöttekre (Zilhão 2003, 230). A kérdés ekkor az, hogy miért csak azokkal a preferenciákkal teszünk így, amelyek a helyeslés és elutasítás azonosításához kellenek, azokkal miért nem, amelyek leszűkítenék a terminusok lehetséges referenciáit?

⁶ A fordítás tőlem.

fel, mondhatni, intuitív alapon.⁷ A viselkedés ilyen módon történő fordítása azonban nem valódi fordítás, szigorúan véve egyszerű – jóllehet, hatékony – találgatás. A viselkedés fordításának igazi kihívásaival csak egy olyan fordító szembesül, aki számára ez az intuitív alap nem áll rendelkezésre.⁸

Egy ilyen fordítót nem befolyásolnak az egyazon fajhoz való tartozásból és a környezet hasonlóságából származó ismeretek. Ebben a helyzetben volna egy nyelvész, akinek *nem emberi beszélők* nyelvét kellene lefordítania, például földönkívüliekét.⁹ A gondolatkísérletet tehát a következőképpen módosítom: a nyelvész ezúttal egy idegen bolygó felszínén landol, itt élőlényekre talál, akikről – valamilyen oknál fogva – úgy sejt, intelligensek, nyelvet használnak. Feladata az ő nyelvük lefordítása. Ez a *még radikálisabb szituáció* kiindulópontja.

Tegyük fel, hogy a nyelvész tőlünk olyannyira különböző lényekkel találkozott, hogy viselkedésük intuitív értelmezésére kísérletet sem képes tenni. Feladata tehát olyan élőlények nyelvének lefordítása, amelyek sem az őket körülvevő környezet, sem a legalább részben közös leszármazás folytán nem hasonlíthatnak rá. A nyelv lefordításához azonban számos más kérdésben kell dűlőre jutnia. Rá kell jönnie nem csak arra, hogy mely megnyilvánulások nyelviek, de arra is, hogy melyek a nyelvi viselkedést kísérő olyan egyéb viselkedésformák, mint a helyeslés, elutasítás, rámutatás. Ahogy azonban Glock megjegyzi, az is elképzelhető, hogy ezek azonosításához olyan viselkedésformák értelmezésén keresztül vezet az út, mint az üdvözlések, megriadások, fenyegetések stb. (Glock 2003, 191).

Mi lesz mármost a viselkedés fordításának módszere? Kiindulópontnak vehetjük Raymond Firth megállapítását, melyre Quine is hivatkozik (Quine 1960, 30):

A viselkedés vizsgálata során az antropológus kontextualizációval dolgozik. Felteszi, hogy ha megfelelően ragadja meg a kontextust, megértheti a viselkedés jelentését. Az összefüggő körülmények alkotta kontextus lehetővé teszi számára, hogy azonosítsa a tevékenység végét és a hozzá kapcsolódó értéket -- azaz a kikövetkeztetett kapcsolat minőségét. (Firth 1963, 23)¹⁰

Firth egy példát is hoz: mikor egy észak-nigériai törzs egy tagja találkozik valakivel, jellemzően heves ökölrázásba kezd. Hogyan értelmezi az antropológus ezt a viselkedést? Mindenek előtt hipotéziseket állít fel: az ökölrázás lehet például egyfajta fenyegetés, ad absurdum, a szolidaritási mozgalom jelképe is. Az utóbbit hamar kizárhatja, de előbb-utóbb így kell tennie az elsővel is. Végül alighanem arra a következtetésre jut, hogy az ökölrázás többé-kevésbé a köszönés funkcióját tölti be. Hogyan érte ezt el? Megfigyelte, hogy a szóban

⁷ vö.: Quine 1995, 21

⁸ Hasonlóképpen: a radikális fordítás kérdései a hagyományos fordítás kapcsán is felvethetőek, ekkor azonban előzetes ismereteink lehetővé teszik számunkra a hatékony, de empirikus alapot nélkülöző hiposztázálást.

⁹ vö.: Gibson 1986, 65; Glock 2003, 199

¹⁰ A fordítás tőlem.

forgó viselkedést nem kíséri sem lándzsarázás, sem másmilyen agresszív viselkedés, valamint, hogy a törzsek tagjai nem vesznek részt sztrájkokban és nemigen nyilvánítják ki szimpátiájukat Lech Wałęsával, ellenben viszonozzák az ökölrázást, beszédbe elegyednek utána stb. (Firth 1963, 23).

A környezet és a viselkedést kísérő további viselkedések képezik azt a kontextust, amely kijelöli a szóban forgó viselkedés helyét. A viselkedés fordításának módszere tehát a még radikálisabb szituációban nagy vonalakban a következő: azonosítjuk, hogy az egyes viselkedéseket az idegenek milyen külső körülmények – ingerfeltételek – mellett hajtják végre, majd azt, hogy ezek milyen további viselkedések környezetében fordulnak elő. Ennek alapján igyekszünk megállapítani, hogyan fordítsuk az illető viselkedést. Természetesen e környező viselkedések szintén fordításra szorulnak. Végző soron a tesztelhető fordítás viselkedésformák egy igen tág körére vonatkozik, nem pedig egyes viselkedésekre (Glock 2003, 186). A metodológia alapjaiban nem különbözik a radikális fordítás során alkalmazottól: a fordítást a performálhatósági feltételekre és a többi viselkedéshez fűződő kapcsolatokra alapozva igyekszünk felállítani.¹¹

Az analógia a radikális és még radikálisabb fordítás között a további munkafázisok tekintetében is fennáll. A radikális fordító az ingerjelentések, a mondatok közt fennálló viszonyok, illetve a mondattulajdonságok megállapításával kezdi a munkát. Ezek a fogalmak átvihetők a még radikálisabb helyzetre is: egy viselkedés affirmatív „ingerjelentése” azon ingerfeltételek összessége, amelyek mellett az illető viselkedés performálható.¹² A negatív ingerjelentés hasonlóképpen definiálható.

A nyelvész láthatóan nem hivatkozik a helyeslésre és az elutasításra. Ez a negatív ingerjelentés esetében problematikus, előfordulhat ugyanis, hogy valaki a negatív ingerjelentéshez tartozó ingerek mellett performál egy viselkedést, amikor az „nem volna helyénvaló”. Úgy vélem, ez a lehetőség csak a társas viselkedések esetében áll fenn, az ilyen helyzeteket azonban kiszűrhetjük: egyszerűen meg kell figyelnünk, hogy melyek a jellemző válaszviselkedések a kérdéses viselkedésre, mint például a nigériaiak ökölrázására. Nagyrészt

¹¹ Úgy tűnhet, hogy például a „Gavagai!” fordításakor a többi mondattal való kapcsolat egyáltalán nem vetődött fel szempontként. Ez azonban csak részben igaz. Quine hangsúlyozza, hogy már a megfigyelési mondatok fordításakor – abban a kései fordítási fázisban tehát, amikor konkrét mondatoknak feleltetjük meg őket – is analitikus hipotézist állítunk fel, amely hipotézis felállítása és tesztelése *holisztikus elméletalkotás*. Mikor a „Gavagai!” jelentéséről döntünk, bizonyos értelemben döntünk a vele ingerszinonim, ingerellentmondó és egyéb, összetettebb kapcsolatban álló mondatok jelentéséről is, csakúgy, mint azokról, amelyekben a „Gavagai!” terminusként fordul elő.

¹² Az analógia a viselkedések és a mondatok ingerjelentése közt nem tökéletes: a mondatok esetében az ingerjelentés a valódi jelentést hivatott helyettesíteni, mint ilyen, a referencia, igazság stb. fogalmaival is szoros kapcsolatban áll. A viselkedés ingerjelentésének szerepe ugyanakkor mindössze a viselkedések performálhatósági feltételek alapján történő individuációja.

azt fogjuk találni, hogy a többiek visszaköszönnek, az esetek igen kis részében azonban előfordulhat, hogy a másik fél dühödten kiabálni kezd, például mert a köszönő fél illetlenül előre köszönt. Ezek az esetek kis számban és rendszertelenül bukkannak fel, ezért, úgy vélem, alkalmasak arra, hogy egyfajta elutasítási feltételként szolgáljanak a társas viselkedés számára.

A fordító tehát azonosíthatja a viselkedések ingerjelentését, így téve lehetővé a voltaképpeni fordítást. Mint a radikális fordítás esetében, itt sem kezdheti a munkát a nagyon összetett esetekkel. Egy földönkívüli számára igen komoly nehézséget jelentene az olyan komplex viselkedésformák értelmezése, mint egy adóbevallás elkészítése, vagy egy költemény megírása, más viselkedésformák előzetes azonosítása nélkül. A fordító alighanem itt is, mint a radikális helyzetben, a megfigyelési jelleg fogalmát hívja segítségül. A megfigyelési mondat mintájára a megfigyelési viselkedés definícióját így adhatjuk meg: annál inkább megfigyelési egy viselkedés, minél közelebb esik egymáshoz két beszélő számára a viselkedés ingerjelentése. A megfigyelési jelleg tehát itt is fokozati kérdés. A megfigyelési viselkedések azonosítása után hozzáláthatunk ezek értelmezéséhez. Az interpretáció értelemszerűen a megfigyelt cselekvés és az azt kiváltó környezeti inger kapcsolatán alapul, továbbá – a viselkedésének azonosításának fent említett holisztikus jellege miatt – megköveteli, hogy a cselekvést övező egyéb cselekvésekről is állítsunk fel hipotézist. Ha a hipotézisünk nem falszifikálódott, úgy tovább folytathatjuk a hiposztazálást, a viselkedések egyre szélesebb és szélesebb körét vonva be. Végül elviekben egy olyan fordítási kézikönyvet kapunk, amely a viselkedési diszpozíciók teljes körét lefedi, és illeszkedik az összes megfigyeléshez.

A viselkedés értelmezésének van még egy igen fontos komponense, amely a radikális fordításnak is része, jóllehet Quine nemigen említi. Ahhoz, hogy valamit félelemviselkedésként azonosítsunk, nem elég, ha a vizsgált egyed környezetéről állítunk fel valamilyen hipotézist, például, hogy az adott körülmények között az egyednek bántódása esne: azt is fel kell tennünk, hogy az egyednek erről tudomása van, és el szándékozik kerülni a szóban forgó helyzetet. Jellemeznünk kell tehát az egyednek a környezetéhez való viszonyát, hiteket és vágyakat vagyunk kénytelenek tulajdonítani neki. Ez már a radikális fordítási helyzetben is igaz. Ha megfigyeljük, hogy valaki az „Igen!” vagy „Aham!” hangsorokat mondja ki, esetleg bólogat, úgy ez még nem ok arra, hogy azt higgyük, helyesel, azt is fel kell tételeznünk, hogy igaznak is tartja, azaz hiszi a kérdéses állítást.¹³ Az igaznak

¹³ vö.: Glock 2003, 183

tartás mentális állapot, mégpedig nem az egyetlen, amellyel a fordítás során el kell számolnunk.

Arra jutottunk tehát, hogy a még radikálisabb helyzetben azonosítanunk kell az idegenek hiteit, vágyait és hasonló mentális állapotait, mégpedig kizárólag megfigyelt cselekvéseikre támaszkodva. Milyen módszert alkalmazhatunk ilyenkor? Quine ebben a kérdésben igencsak szűkszavú. Van azonban két szerző, aki felismerte a hittulajdonítások szerepét az értelmezésben és a fordításban: Donald Davidson és Daniel Dennett. A következőkben Dennett elméletére támaszkodom, mivel ez általánosabb és kevesebb előfeltevésre hagyatkozik, mint Davidsoné.

Dennett szerint általában három fajta „hozzaállással”, „beállítottsággal” [stance] vagy magyarázati stratégiával közelíthetünk egy rendszer leírásához (Dennett 1981, 4; Dennett 1998a, 16). Az első, úgynevezett *fizikai beállítottság* esetén a rendszert a fizika törvényei segítségével igyekszünk leírni. Ha a *tervezési beállítottságot* tesszük magunkévá, teleologikusan, funkciója felől próbáljuk megérteni a rendszert. Számunkra a harmadik, az úgynevezett *intencionális beállítottság* a legfontosabb. Ekkor a rendszert mint *intencionális rendszert* kezeljük, hiteket, vágyakat és egyéb attitűdöket tulajdonítunk neki, így próbáljuk előre jelezni a viselkedését. Ez a hittulajdonítás természetesen a rendszer viselkedésének előzetes megfigyelésén alapul.

Hogyan jutunk el azonban a viselkedések megfigyelésétől a hitek tulajdonításáig? A kulcsmozzanat, Dennett szerint, hogy a rendszert, amelyet leírunk, *racionális ágensként* fogjuk fel (Dennett 1981, 5; Dennett 1998a, 15). Az, hogy miben is áll pontosan egy ágens racionalitása, rendkívül összetett kérdés, amely a fordítás során alapvető problémák forrása.¹⁴ Dennett maga is óvatosan bánik a fogalommal, igyekszik nem túlságosan szűkre szabni a racionalitás feltételeit. Azt minden esetre megköveteli, hogy az ágensnek ne legyenek ellentmondó hitei és ne tartsa hamisnak a logikai igazságokat. Kezdetben az ágensről „tökéletes racionalitást” feltételezünk, amelyről azonban tudjuk, hogy soha nem valósul meg. Hogy az ágensek e téren mennyire esendőek, a megfigyeléseink fogják eldönteni (Dennett 1981, 9; Dennett 1998a, 21).

A hittulajdonítások ügyében nem a racionalitás az egyetlen fogódzónk. Erős érvek szólnak amellett is, hogy az ágenseknek többnyire igaz hitei vannak (Dennett 1998a, 19). Ezzel az elképzeléssel Davidson is egyetért: ha ez az előfeltevés nem teljesül, úgy a fordítás vagy interpretáció is kivitelezhetetlen feladattá válik (Davidson 1984a, 168).

¹⁴ l.: Harmadik szakasz.

Hiteket másrésről az ágensek vágyai alapján tulajdoníthatunk (Dennett 1998a, 20). Milyen vágyakat tulajdoníthatunk azonban az ágenseknek? Dennett szerint biztosak lehetünk abban, hogy semmiféle racionális ágenszt nem képzelhetünk el „az életben maradás, a fájdalommentesség, az élelem, a kényelemérzés, a nemzés és a szórakozás utáni vágyak” (Dennett 1998a, 20)¹⁵ nélkül. Összetettebb vágyak tulajdonításakor az előírás ez: „tulajdoníts azon dolgokra vonatkozó vágyakat, amelyeket a rendszer a legjobb eszköznek hisz az általa kívánt célokhoz.” (Dennett 1998a, 20) Kérdéses persze, hogy ezek a szabályok nem egy sajátosan emberi szemléletmódot erőltetnek-e rá az idegenekre. Dennett azt állítja, elégséges, ha a „racionalitás, észlelés [...] és cselekvés” fogalmait ültetjük át az intencionális rendszer értelmezésekor, ez pedig elfogadható, „fogalmilag ártatlan antropomorfizáció” (Dennett 1981, 19). Az efféle feltételezések ugyanakkor mindenképp az elmélet felállításának spekulatív, a megfigyelésektől távol eső részéhez tartoznak, és – Quine kifejezésével élve – nagyon is „nyitottak a revízióra”.

Dennett végső soron a következő stratégiát javasolja: figyeljük meg az idegenek viselkedését, majd feltételezve, hogy egyrészt többnyire racionálisan viselkednek, másrészt többnyire igaz hiteik vannak, fürkesszük ki, milyen célokat igyekeznek elérni, majd ennek megfelelően tulajdonítsunk nekik hiteket. Hipotéziseink ismét hol elesnek, hol konfirmálódnak és fokozatosan finomodnak addig, amíg elő nem állunk egy használható elmélettel az idegenek hiteiről.

Ahogy Dennett megjegyzi, a hittulajdonítás szintén hajlamos a meghatározatlanságra: „jó előre biztosak lehetünk abban, hogy egy individuum semelyik intencionális interpretációja nem teljesít tökéletesen, és meglehet, hogy két rivális séma nagyjából egyformán megfelel” (Dennett 1998a, 28). Hangsúlyozza, hogy ez az elgondolás egyáltalán nem új, mindössze „meglehetősen direkt kiterjesztése Quine tézisének a radikális fordítás meghatározatlanságáról” (Dennett 1998b, 40).¹⁶ A hittulajdonítás meghatározatlansága megjelenik Davidson és Quine munkáiban is. Davidson számára a hittulajdonítás az interpretáció része, és mint ilyen – egyívású lévén a fordítással – meghatározatlan (Davidson 1984b; Davidson 1984c). Quine ugyan általában nem nyilatkozik a hittulajdonítás kérdéséről, azt azonban a meghatározatlanság tárgyalásakor jellemzően megemlíti, hogy a mondatok fordításakor a bennszülöttek hiteiről is nyilatkozunk (Quine 1969b:4 skk, Quine 1987:8).

Ezek tehát a viselkedés fordításának főbb alkotóelemei. Az olyan további kérdések, amelyek például az idegenek eltérő fiziológiája kapcsán merülnek fel, ugyan még

¹⁵ Dennett szövegeinek fordítása azok 1998-as magyar kiadásából származik (Dennett 1998c)

¹⁶ vö. továbbá: Dennett 1981b

megválaszolásra várnak, ez azonban a megfelelő fizikai tudás birtokában elvben megoldható feladat. Kísérletileg ellenőrizhető, hogy az idegenek mely környezeti paraméterek változásait érzékelik, melyekre érzékenyebbek stb. Egy kellő fizikai ismeretekkel rendelkező fordító – Quine szerint – még olyan összetett kérdéseket is tisztázhat, mint a viselkedési diszpozícióké. A diszpozíciók ugyanis, ahogy azt Quine több helyen hangsúlyozza, voltaképpen redukálhatóak nem diszpozicionális fizikai tulajdonságokra (Quine 1995, 21; Quine 2002b, 283).

Az eddigiekben feltérképeztük a viselkedés fordításának módszertanát. Felvetődik a kérdés, vajon ez a fordítás osztozik-e a radikális fordítás meghatározatlanságán. Úgy vélem, hogy amennyiben a radikális fordítás meghatározatlansága melletti érvek helytállóak, nincs okunk feltenni, hogy a viselkedés fordítása meghatározott volna. Emellett igen hasonló módon érvelhetünk, mint a fordítás meghatározatlansága mellett.

A felülről érkező érvet lényegében változtatás nélkül átvehetjük: a viselkedés fordításakor ugyanabban az elméletalkotási szituációban vagyunk, mint a tudományos elmélet vagy a fordítási kézikönyv elkészítésekor: végső soron a minket érő ingereket igyekszünk valamilyen célnak megfelelően rendszerbe szervezni. A kialakuló rendszerek, az elméletek és fordítási kézikönyvek azonban *természetüknél fogva* olyanok, hogy a konfirmációjukhoz szükséges adatok aluldeterminálják őket. Az elméletek ugyan másra és másra vonatkoznak, és az aluldetermináció oka is más és más. Mindez azonban nem változtat a tényen, hogy az elméletek jellemzően aluldetermináltak. Ha „csupán a lehetséges adatok természetét és a módszert kell szemügyre vennünk, hogy elismerjük a meghatározatlanságot” (Quine 1960, 72) a radikális fordítás esetében, úgy a még radikálisabb fordításkor is el kell azt fogadnunk, lévén, hogy a metódus és az adatok lényegében azonosak. Ha tehát a felülről jövő érvelés helytálló a radikális fordítás esetében, úgy helytálló a még radikálisabb esetében is. Az alulról érkező érvet rendszerint a terminusok és a referencia fogalmai segítségével rekonstruálják, amelyek értelemszerűen alkalmazhatatlanok a viselkedés fordítására. Találhatunk ugyanakkor további, az előbbinél kevésbé általános érveket is, amelyek alátámasztják a viselkedés fordításának meghatározatlanságát. Az alábbiakban két ilyen érvet mutatok be.

Az első azon a megfontoláson alapul, hogy egy fordítási kézikönyv nem más, mint egy mondatból mondatba vivő függvény, amely megtartja az ingerjelentéseket. A meghatározatlansági tézis szerint ilyen függvényből több is létezik, melyek nem azonosak egymással. Az egyik a „Gavagai!” mondatot „Nyúl!”-ra, a „Gavagai lavagai bavagai” mondatot „Ez a nyúl azonos azzal a nyúllal”-ra fordítja. A másik az előbbit „Temporális nyúlszelet!”-re, az utóbbit „Ez a temporális nyúlszelet időben folytonos azzal a temporális

nyúlszelettel”-re. A folyamatban csak egész mondatok vesznek részt, amelyeket ingerjelentésük és a köztük fennálló egyéb, a nyelvi viselkedésben testet öltő viszonyok individuálnak. Ezt az értelmezést erősíti a meghatározatlanság első megfogalmazása is a *Word and Object*-ben:

Egy adott beszélő által beszélt nyelv mondatainak végtelen összessége permutálható, avagy leképezhető önmagába úgy, hogy (a) a beszélő verbális viselkedésre való diszpozícióinak összessége változatlan marad, és (b) a leképezés mégsem pusztán mondatoknak ekvivalens mondatokkal való összekapcsolása, az ekvivalencia semmilyen értelmében sem, bármennyire tág is legyen az. (Quine 1960, 27)

Ez az állítás érvényes kell, hogy legyen a viselkedés fordítására is, hiszen itt az egyes viselkedéseket szintén az ingerjelentésük és a köztük fennálló viszonyok individuálják. A fenti leírásban nincs nyelvspecifikus elem, így ha a nyelvi viselkedésre áll, hogy több fordítási függvény is létezik, úgy semmi okunk azt állítani, hogy egyéb viselkedésformákra nem.

A második érv a viselkedés fordításának azon jellegzetességén alapul, hogy az hittulajdonításokat is megkövetel. A kizárólag a viselkedés alapján történő hittulajdonításokat azonban Davidson, Dennett és Quine munkái nyomán is meghatározatlanoknak kell tartanunk. A hitek, vágyak és egyéb mentális állapotok tulajdonítása akkor is meghatározatlan lenne, ha a viselkedésnek egy és csak egy helyes értelmezése volna. Lévén azonban, hogy a viselkedés fordítása és a hitek, vágyak stb. kiosztása kölcsönösen függ egymástól, az utóbbi meghatározatlansága az előbbi meghatározatlanságát eredményezi.

Ezek az érvek nem közvetlenül támasztják alá a viselkedés fordításának meghatározatlanságát. Az olyan többé-kevésbé meggyőző példák előállítása, mint Quine gavagai-példája, ebben a helyzetben igen nehéz, minthogy a viselkedési mintázatok azonosítása és elemzése már egyszerűbb élőlények esetében is rendkívül összetett feladat. Mindazonáltal úgy vélem, hogy a fenti megfontolások alátámasztják, hogy amennyiben a radikális fordítás meghatározatlan, úgy a még radikálisabb, a viselkedésekre vonatkozó fordítás is az. Ha úgy tetszik, az iménti három érv nem annyira magát a viselkedés fordításának meghatározatlanságát igyekezett megmutatni, hanem a meghatározatlanság melletti radikális fordításból és a még radikálisabból vett érv „relatív konzisztenciáját”.¹⁷ ha az érveket meggyőzőnek találjuk a radikális helyzetben a nyelvi jelentésre vonatkozóan, úgy minden okunk megvan azt gondolni, hogy a még radikálisabb helyzetben a viselkedés fordítása is meghatározatlan.

Ez a meghatározatlanság egy az eredeti, nyelvre vonatkozó kérdésfeltevés szempontjából is érdekes következménnyel jár. Ha ugyanis a viselkedés fordítása meghatározatlan, aligha

¹⁷ Természetesen nem a kifejezés szigorú, logikai értelmében.

tehetjük fel, hogy a nyelvi viselkedést övező olyan viselkedésformák, mint a helyeslés, elutasítás stb. meghatározottak volnának.¹⁸ Mi több, a meghatározatlanság alól alkalmasint maga a *nyelvi viselkedés* sem kivétel. A következő szakaszban ezt a lehetőséget vizsgálom.

3. Egy újabb meghatározatlanság

A fenti meghatározatlanságok, amennyiben csakugyan fennállnak, igen érdekes következményekkel járnak. A nyelvész feladata a még radikálisabb helyzetben is az idegenek *nyelvének* lefordítása. A viselkedés fordításához azért lát hozzá, hogy egyrészt azonosítsa az olyan viselkedésformákat, mint a helyeslés, elutasítás, rámutatás, köszönés stb., melyek nélkül a nyelvet magát nem fordíthatja le, másrészt, hogy megállapítsa, melyek a nyelvi viselkedésformák, amelyeket fordítania kell.

A viselkedés fordítása azonban meghatározatlan. Következik-e ebből, hogy a nyelvi viselkedés is az? Meghatározatlan-e tehát a még radikálisabb fordítás során, hogy mely viselkedésformák számítanak nyelvinek és melyek nem? Úgy vélem, az eddigiek alapján jó okunk van feltenni, hogy a nyelvi viselkedést a többitől elkülönítő jegyek voltaképpen nem, vagy nem abszolút értelemben léteznek. Ha a viselkedés fordítása meghatározatlan, akkor két empirikusan adekvát fordítási kézikönyv különbözhet abban, hogy mely viselkedésformákat tekint nyelvinek és melyeket nem.

Vegyünk egy egyszerű példát.¹⁹ képzeljük el, hogy a földönkívüliek, akiket nyelvészünk az idegen bolygón talál „gömbök [...] kiálló antennákkal” (Wittgenstein 1998b, 5). Képesek mozogni, dolgokat mozgatni, illetve rádiójeleket kiadni, de másmilyen cselekvést nem tudnak végrehajtani. Hogyan állapítja meg a nyelvész, hogy a gömbemberek mely viselkedésformái nyelviek?

Tegyük fel, hogy egy viselkedésformáról valamilyen okból azt hiposztazálja, hogy az rámutató megnevezés. Egy ilyen eseményt általában úgy képzelhetünk el, mint ami egy „szigorúan véve” nyelvi és egy nem nyelvi komponensből áll: a rámutatásból, mint nem nyelvi cselekvésből és például az „Ennek itt az a neve, hogy ...” mondat kimondásából. Ugyanezt a rámutató megnevezést azonban elvégezhetem kizárólag nyelvi eszközök segítségével is. A rámutatás aktusát egyszerűen helyettesíthetem egy állítással, például: „Ott az a valami, három méterrel rézsút jobbra előttem”, majd ezután kimondhatom az „Ennek az a

¹⁸ Az egész rendszer meghatározatlanságából ugyanakkor nem következik az összes rész meghatározatlansága (Quine 1970, 181)

¹⁹ A következő elképzelt szituáció csak mintegy intuitív megalapozását kívánja nyújtani a továbbiaknak, épp ezért az olyan központi fogalmakat, mint „nyelv”, „állítás”, „egy jelentés kifejezése” [to mean], egyelőre a köznap, homályos értelmükben használom, később azonban pontosítom őket.

neve, hogy ...” mondatot. Természetesen, mivel a gömbembereknek nincsenek végtagjaik, a rámutatás, csakúgy, mint a megnevezés, valamilyen jelsorozat kiadását jelenti. A kérdés mármost ez: a gömbember melyik cselekvéssort hatja végre?

Úgy vélem, ebben a helyzetben semmi nem támogatja inkább az egyik hipotézist, mint a másikat. Van-e olyan megfigyelés, amely egyszer s mindenkorra eldönthetné a kérdést? Az emberi helyzetekben az, hogy a rámutatás nem illeszkedik abba a kettősen tagolt és adott szabályok szerint szerkesztett jelrendszerbe, ami az emberi nyelv, jó útmutatók. Azt, hogy a „Gavagai!” csakugyan mondat, nem pedig egyfajta nyögés, onnan tudjuk, hogy ez a hangsor előfordul az anyanyelvi beszélők hétköznapi beszédében is, morfológiai és szintaktikai szabályoknak engedelmeskedik stb. Az idegenek esetében azonban ilyenféle tudással nem rendelkezünk, és – ahogy arra később rátérek – nem is szükségszerű, hogy rendelkezünk. A rámutatásként azonosított jelsorozat igenis visszatérhet egyéb helyzetekben is, amikor a gömbember épp nem rámutató megnevezést végez, ahogy beszéd közben mi is gesztikulálunk és számos egyéb viselkedést mutatunk. De minden beszéd közbeni rámutatást helyettesíthetnénk egy megfelelő nyelvi megnyilatkozással is.

Végző soron a nyelvi viselkedést is a más viselkedésekkel való interakciója alapján azonosíthatjuk. De az előző szakasz érvelése éppen azt hivatott megmutatni, hogy a viselkedés fordítása, akárcsak a jelentésé, meghatározatlan. Ha pedig a viselkedés fordítása meghatározatlan, úgy a nyelvi viselkedése is az.

Leegyszerűsítve: van olyan megnyilatkozás, amelynek pontosan az az ingerjelentése, mint a sírásnak. A kettő közül azonban, úgy gondoljuk, csak az egyiknek van (nyelvi) jelentése. Mi alapozza meg ezt a különbségtételt? Gondolhatunk például arra, hogy sírni jellemzően nem kommunikatív szándékkal sírunk. De a gömbemberek esetében – a még radikálisabb fordításnál – honnan tudhatjuk, hogy mik a kommunikatív szándék jelei? Erre ugyanúgy hipotézist kell felállítanunk, mint a radikális fordításkor. Ahogy azonban radikális fordításkor nincs egyetlen helyes analitikus hipotézis, úgy ebben az esetben sincs okunk azt gondolni, hogy van. A quine-i kereteket figyelembe véve, úgy tűnik, a nyelvi-nemnyelvi megkülönböztetés semmivel sem megalapozottabb, mint a „Nyúl jelentésű”-„Leválasztatlan nyúlresz jelentésű” megkülönböztetés.

Mielőtt kidolgozottabb érveket hozhatnék fel állításom mellett, valamelyest tisztáznom kell a szóban forgó fogalmakat. A nyelvi viselkedés előfeltételezi a nyelv fogalmát. Mi azonban pontosan a nyelv? Úgy vélem, a napjaink nyelvészetében közkézen forgó nyelvfogalmak a jelen helyzetben nem sokat segítenek. Ezek szerint ugyanis a nyelvet mint jelrendszert öt sajátság jellemzi: kettős tagolás, rekurzivitás, áthelyezhetőség, szándékoltság, nyitottság

(Kálmán and Trón 2007, 20). Ez a nyelvmeghatározás alighanem elsősorban az emberi nyelv és az állati kommunikációs rendszerek elhatárolása végett jött létre. Egy nem emberi beszélőkből álló közösség nyelve azonban nagyon is nélkülözhetne egy vagy több tulajdonságot a fentiek közül. Elképzelhetjük, hogy a földönkívüliek nyelve nem kettősen tagolt, vagy a rekurzivitás kapcsán mutat problémákat. Előfordulhat, hogy az idegenek nyelve jóval kevésbé reguláris, mint a sajátunk. Például a morfológiai vagy szintaktikai következetlenségeket ugyanúgy tolerálják, mint mi a fonetikai következetlenségeket. Szavaiknak ettől még nem volna kevésbé értelme.

Érdekes tehát elfordulnunk a nyelv igencsak problematikus fogalmától és egy másik jelenséget választanunk vizsgálatunk tárgyául. E célra a legalkalmasabbnak a kortárs nyelvfilozófia egyik alapvető fogalmát, a jelentéskifejezést találtam a legalkalmasabbnak. A jelentéskifejezés maga is cselekvés, akárcsak a fentebb vizsgáltak, melyre, másrészt, a nyelv fogalma bizonyos értelemben visszavezethető. A nyelvi viselkedést joggal tekinthetjük a jelentéskifejezés egy esetének. Nyilvánvalóan minden értelmes mondat kimondása egy jelentés kifejezése is. Ugyanakkor nem csak mondatok kimondása lehet jelentések kifejezése.

A kérdés tehát az, vajon meghatározott-e, hogy az idegenek mely viselkedése fejez ki jelentést és mely nem. Ahhoz, hogy erre választ kaphassunk, először meg kell határoznunk, mit is értünk pontosan jelentéskifejezésen. Az erre vonatkozó legkidolgozottabb elméletek Grice-tól és a posztgrice-iánus nyelvfilozófiai iskoláktól származnak. Ezek közül csaknem mindegyik összetett *intenciók* vagy szándékok segítségével elemzi a jelentéskifejezést.²⁰ Grice egyik első megfogalmazásában például egy *U* beszélő egy *A* cselekedete akkor és csak akkor jelentéskifejezés, ha *U* szándéka *A* végrehajtásával az, hogy közönségére valamilyen hatást gyakoroljon ennek a szándéknak a felismerése (Grice 1991, 220). Grice későbbi írásaiban és az őt követő filozófusoknál a meghatározás nagymértékben finomodik és összetettebbé válik. A szóban forgó összetett intenció, vagy *M-intenció* pontos szerkezete azonban számunkra érdektelen.

Kérdésünk tehát arra vonatkozik, hogy a még radikálisabb helyzetben meghatározott-e az *M-intenciók* megléte. Azt állítom, hogy egy ilyen helyzetben mindig lehetséges két olyan fordítási kézikönyv, amely ellentmond egymásnak abban, hogy mely cselekvéseket vezérlik a szóban forgó intenciók és melyeket nem. Ahhoz, hogy emellett érveket is fölhozhassak, pontosabb képet kell kapnunk arról, mik is az intenciók és hogyan kezelhetjük őket a még radikálisabb helyzetben.

²⁰ vö.: (Grice 1991; Searle 1983; Schiffer 1972; Sperber and Wilson 1986)

Bármit is tartunk az intenciók ontológiai státuszáról, azt alighanem leszögezhetjük, hogy a szándékok *mentális állapotok*, melyek a szándékolt cselekvéseket kísérik, esetleg okozzák azokat, vagy más viszonyban állnak velük.²¹ Ha a szándékok mentális állapotok, akkor ugyanúgy azonosíthatjuk őket a még radikálisabb szituációban, mint a többi mentális állapotot: a viselkedések azonosításával egyszerre kell róluk hipotéziseket felállítanunk, amelyeket megfigyeléseink igazolhatnak vagy cáfolhatnak.

Pusztán a viselkedési diszpozíciók megfigyelése önmagában nem elégséges a szándékok azonosításához. A mentális állapotok azonosításakor sem kerülhetjük el a többi állapotra és a viselkedésekre való hivatkozást, a *holisztikus elméletalkotást*. Egy cselekvést csak akkor azonosíthatunk „*X szándékkal végrehajtott cselekvésként*”, ha egyúttal olyan hiteket és vágyakat is tulajdonítunk a cselekvőnek, amelyek teret engednek az *X* szándéknak. A szándékoknak összhangban kell lenniük a hitek egész hálózatával: nem gondolhatjuk, hogy valaki repülővel szándékozik elutazni valahová, ha nem gondoljuk, hogy az illető hisz az ember alkotta repülő gépezetek létezésében.

A hitek és egyéb mentális állapotok szerepe ennél is jelentősebb. Hogy egy cselekvés szándékolt-e, a legtöbb szerző szerint az határozza meg, hogy a cselekvés *raciónalisán megindokolható-e*, ésszerű-e [reasonable]. Emellett áll ki Davidson (2002), Anscombe (2000), Rowland Stout (2005) és sokan mások. Az indoklás természetesen lehet tudatos, utólagos, de akár el is maradhat. Általában azonban elmondható, hogy „ha egy ágens végrehajtja *A*-t azzal a szándékkal, hogy *B*-t tegyen, akkor van *A*-nak olyan leírása, amely megmutatja, hogy a cselekvés ésszerű az ágens azon hiteinek fényében, amelyekkel a végrehajtáskor rendelkezett.” (Davidson 2001a, 85).^{22, 23}

A racionális indokolhatóságról természetesen számos elmélet létezik. Ezek többségével azonban a következő megállapítás összefér: egy cselekvés racionálisán indokolható, ha valamilyen *igazolási rendszerhez* mérten mint *végrehajtandó* – avagy „kívánatos”, de legalábbis valamilyen értelemben „pozitív” – tűnik fel (Stout 2005, 25 skk). Az igazolási rendszert a cselekvő hitei, vágyai és egyéb mentális állapotai határozzák meg: az, hogy valaki egy cselekvés végrehajtását inkább tartja kívánatosnak, mint egy másikat, attól függ, hogy milyen hitei vannak a világról, és milyen célokat szeretne elérni. Voltaképpen ugyanezt állítja Davidson: „ha valaki szándékoltan cselekszik, rendelkeznie kell olyan attitűdökkel és

²¹ Az olyan egyéb elméletek, amelyek magukra a cselekvésekre vagy cselekvési diszpozíciókra redukálnák a szándék fogalmát (Stout 2005; Setiya 2010 § 1) a még radikálisabb helyzetben megkülönböztethetetlenek ettől az állásponttól. A mentális állapotokat a radikális fordítás során, mint metodológiai behavioristák, kénytelenek vagyunk viselkedési diszpozíciókként kezelni.

²² A szövegben szereplő összes Davidson idézet fordítása tőlem származik.

²³ vö.: (Anscombe 2000, 70 skk)

hitekkel, amelyek alapján, ha szem előtt tartotta volna őket, megindokolhatta volna, hogy a cselekvése miért volt kívánatos (vagy más értelemben pozitív).” (Davidson 2001a, 85).

A hitek és vágyak nem csak azt határozzák meg, hogy egy cselekvés szándékolt-e, hanem az is, hogy az illető szándék mire irányul. Egy ágensnek számos indoka lehet végrehajtani egy cselekvést. Lemehetek a boltba azért, mert kifogytam a tejből, mert tojásra van szükségem, vagy mert beszélgetni szeretnék az eladóval. Hogy ezek közül melyik a valódi indok, attól függ, milyen hiteim és vágyaim vannak. Nem mehetek le a boltba tejért, ha nem hiszem, hogy kifogytam belőle, és nem mehetek a boltba a csevegés végett, ha nem vágyom csevegésre (Stout 2005, 74). Mindez persze nem azt jelenti, hogy a szándékok *redukálhatóak* lennének a hitekre és a vágyakra, hanem inkább azt, hogy a hitek és a vágyak meghatározzák a szándékokat, amely szándékok épp ezért csak annyira meghatározottak a fordítás során, mint magunk a hitek és a vágyak.

Ez azonban nem túlságosan jó hír annak, aki a jelentéskifejezés meghatározottsága mellett szeretne érvelni. A hitek és vágyak ugyanis az előző szakaszok fejtegetései alapján akkor is meghatározatlanok lennének, ha a viselkedés fordítása meghatározott volna. De a még radikálisabb helyzetben még a viselkedések szintjén is olyan elméletet kell építenünk, amely a rendelkezésünkre álló megfigyelések által aluldeterminált. A viselkedések, mint a hitek, meghatározatlanok. Ha pedig ezek ilyenek, úgy nem világos, hogy az intenciók miért ne járnának ugyanebben a cipőben.

A meghatározatlanságnak ebben az esetben nemcsak a rendelkezésre álló adatok természete, vagy az elméletek általában vett aluldetermináltsága, de a racionalitás – racionalitás indoklás – kulcsszerepe is teret enged. Az ugyanis, hogy milyen módon racionalizáljuk az idegenek viselkedését, az analitikus hipotézis felállításához tartozik.²⁴

Pusztán a racionalitás feltételezésével nem sok minden mellett kötelezzük el magunkat. Davidson szerint „racionális állatnak lenni mindössze annyi, mint propozicionális attitűdökkel rendelkezni, bármennyire zavarosak, ellentmondásosak, abszurdak, igazolatlanok, tévesek is ezek az attitűdök.” (Davidson 2001b, 95). Ha ehhez, mint Dennett, még hozzávesszük például azt, hogy az idegeneknek hinniük kell a logikai igazságok kikezdhetetlenségében, vagy hogy „koherens hitekkel kell rendelkezniük” (Broome 2010, 289), még mindig nem jutottunk előrébb. Minden racionális cselekvőnek vannak ellentmondó hitei (Broome 2010, 289). Mennyi és miféle ellentmondó hit esetén kell feltennünk, hogy az ágens, akit vizsgálunk, nem

²⁴ vö.: Dennett szerint a racionalitás feltételezése – az intencionális beállítottságba való belehelyezkedés – értelmezési stratégia, melyet praktikus okokból választunk (Dennett 1998a, 15 skk), mint ahogy radikális fordításkor is jellemzően praktikus okokból kötelezzük el magunkat a „Nyúl!” vagy „Leválasztatlan nyúlresz” fordítások mellett (Quine 1969b, 4–6)

fogadja el a logikai igazságokat, nem racionális? Elvégre egy cselekvést, amely látszólag logikailag hamis hitekre enged következtetni, alkalmasint interpretálhatunk úgy, mint ami valójában nagyon is respektálja a logikai törvényeket, amennyiben hajlandóak vagyunk kellően egzotikus további hiteket tulajdonítani a cselekvőnek.

Ugyan a racionalításra vonatkozó hipotéziseink bizonyos mértékig kísérletileg ellenőrizhetőek,²⁵ a racionális indoklás végső soron, ahogy Davidson hangsúlyozza, *interpretációs kérdés*: „Mikor azt kérdezzük, miért cselekedett valaki úgy, ahogy, interpretációt várunk [...] Mikor megismerjük az indokait, egy értelmezést nyerünk, egy új leírást a cselekvésről, amely beilleszti azt az ismerős képbe.” (Davidson 2001c, 10). Márpedig az interpretáció épp úgy meghatározatlan, mint a fordítás (Davidson 1984b, 189).

Az idegenek racionális mivolta tehát önmagában nem határozza meg viselkedésük és mentális állapotaik interpretációját, sőt – mivel maga is interpretációs kérdés – még inkább teret enged a meghatározatlanságnak. A mentális állapotok a még radikálisabb helyzetben ugyanúgy meghatározatlanok, mint a fordítás a radikális helyzetben. Ha pedig a hittulajdonítás meghatározatlan, akkor meghatározatlan az is, hogy mely intenciók mire irányulnak, illetve, hogy egy-egy cselekvés szándékolt-e egyáltalán vagy sem. Ha azonban az intenciók meghatározatlanok, meghatározatlanok az M-intenciók is. Meghatározatlan tehát, hogy mely cselekvések jelentések kifejezései.

Végezetül vegyünk egy egyszerű példát. Tegyük fel, hogy két földönkívüli egymás mellett halad. Egyikük veszélyt észlel, kiad egy *X* jelet, mire mindketten visszafordulnak. Vajon az *X* jel kiadása egy jelentés kifejezése volt-e, vagy csak afféle jajkiáltás, zsigeri reakció a veszélyre, esetleg valami más?

Ahhoz, hogy ezt eldöntsük, meg kell ismernünk az idegenek hiteit, vágyait, szándékait. *X* nem lehet jelentéses megnyilatkozás, ha annak, aki kiadta, nem állt szándékában informálni a másikat. Ahhoz, hogy ilyen szándéka lehessen, további attitűdökkel kell rendelkeznie, például arra kell vágynia, hogy a másiknak ne essen bántódása. Ahhoz viszont, hogy ezt megtudjuk, éppen arról kellene tudomást szereznünk, hogy az idegenek tanúsítanak-e védelmező magatartást egymás iránt vagy sem, például figyelmeztetik-e egymást veszély esetén. Az tehát, hogy úgy ítéljük-e, az egyik idegen informálni akarta a másikat, attól függ, milyen hipotézist állítottunk fel az idegenek hiteiről, vágyairól, szándékairól. Ha valamelyik megfigyelésünk alapján úgy gondoljuk, az idegenek törődnek egymással, hajlamosabbak lehetünk azt gondolni, hogy *X* kiadása egy megnyilatkozás volt, olyasmi, mint a „Veszély!”

²⁵ vö.: Davidson döntéseméleti érvelését a *Belief and the Basis of Meaning*ben (Davidson 1984c, 174 skk).

mondat kimondása. Ha ellenben némiképp önzőbb képet festettünk magunknak előzetesen az idegenekről, úgy elméletünkbe jobban illeszkedik egy olyan értelmezés, amely *X* kiadását, zsigeri reakciónak, esetleg valamiféle rituálénak – mint a só átdobása a bal vállon – tudja be.

Van-e olyan megfigyelés, amely egyszer és mindenkorra eldönthetné a kérdést? Nos, amíg nem értelmeztük az idegenek viselkedését, nem tulajdonítottunk nekik hiteket, vágyakat, aligha. Lehetséges, hogy a döntéshez a nyelvük lefordítására is szükség van. Amíg azonban idáig eljutunk, számtalan fordítási és interpretációs lépésen kell keresztülhaladnunk, amelyeknél a meghatározatlanság mindig felütheti a fejét.

Konklúzió

Dolgozatomban Quine híres gondolat kísérletének és az azon alapuló érveknek egy kiterjesztését, valamint ennek következményeit vizsgáltam. A kiterjesztést a radikális fordítás egy sokat tárgyalt nehézsége tette szükségessé: a fordító rendelkezik antropológiai ismeretekkel, amelyek sokkal meghatározottabb fordítást tesznek számára lehetővé, mint ahogy Quine gondolta. E zavaró faktor kiiktatása céljából nem emberi beszélőket vezettem be a gondolat kísérletbe, akiknek nem csak a nyelve, de a viselkedése is interpretációra, fordításra szorul.

A fordítás módszere és egyéb tulajdonságai nagyban hasonlítanak a radikális fordításéhoz. A viselkedés fordításakor is az egyedek és környezetük interakciójának megfigyelésére támaszkodunk. Erre, a viselkedések ingerjelentésére és az idegenek mentális állapotairól, valamint egyéb tényezőkről szóló analitikus hipotézisünkre támaszkodva igyekszünk egy empirikusan adekvát fordítási kézikönyvvel előállni. A viselkedés fordítása, mint a radikális fordítás, meghatározatlan: mindig lehetséges két olyan fordítási kézikönyv, amelyek egyformák illeszkednek a lehetséges megfigyelésekhez, más tekintetben azonban nem tekinthetők ekvivalensnek. Ez egyrészt a radikális fordítás meghatározatlansága melletti quine-i indokok megfelelő kiterjesztéséből, illetve a mentális állapotok Dennett, Davidson és Quine által is támogatott meghatározatlanságából következik.

E meghatározatlanság egy érdekes következménnyel jár: a nyelv, pontosabban a jelentéskifejezés meghatározatlanságával. Amennyiben a viselkedésekre és a mentális állapotokra vonatkozó fordítás meghatározatlan, akkor két fordítási könyv a tekintetben is eltérhet egymástól, hogy mely viselkedéseket sorol a jelentéskifejezés körébe és melyeket nem. A jelentéskifejezés meghatározatlansága elviekben már a mentális állapotok meghatározatlanságából is következne, Davidson és Dennett azonban a viselkedések

interpretációját nem tartják meghatározatlannak, így nem gondolhatják, hogy a jelentéskifejezés meghatározatlansága is fennállhat. Ez az új típusú meghatározatlanság tehát az itteni megfontolások egy sajátos következménye.

A még radikálisabb fordítással kapcsolatban természetesen még számos kérdés vár megválaszolásra. A legfontosabb, hogy vajon a viselkedés és ezen keresztül a jelentéskifejezés meghatározatlansága átháramlik-e egyrészt a radikális fordításra, másrészt a köznap kommunikatív szituációkra, mint a fordítás meghatározatlansága Quine szerint. A másik, hogy vajon milyen tág az itt bemutatott meghatározatlanság hatóköre. Vajon csak a legösszetettebb intencióinkat, vagy a jelentéskifejezés leghomályosabb eseteit érinti? Nyilvánvalónak tűnik, hogy ha egy idegen bolygón hangzó nyelvet beszélő, emberszerű lényekre akadnánk, az ő viselkedésükkel kapcsolatban kevésbé volnánk hajlandóak meghatározatlanságokat sejteni. Ugyanakkor meglehet, hogy mindez saját preferenciáink jogosulatlan kivetítése volna csak. Ezek a kérdések túlmutatnak a jelen vizsgálódások keretein.

Újra hangsúlyoznom kell, hogy az iménti tárgyalás során nagyban hagyatkoztam arra, amit „quine-i keretrendszernek” neveztem. Számos olyan előfeltételezést fogadtam el igaznak, amellyel Quine is él, de amelyek plauzibilitása napjainkban is élénk viták tárgyát képezi. Az itt bemutatott érvelés tehát nem tekinthető függetlennek a radikális fordításon alapuló eredeti érvektől, így ezek nehézségei, kérdéses pontjai jellemzően számon kérhetők az én érvelésem is.

Ebben a dolgozatban pusztán arra vállalkoztam, hogy Quine érvei és a még radikálisabb helyzetben tetten érhető meghatározatlanságok melletti érvek egymáshoz mért, relatív helytállóságát megmutassam: amennyiben az eredeti érveket meggyőzőnek, a quine-i keretrendszert elfogadhatónak tartjuk, úgy kénytelenek vagyunk levonni a még radikálisabb helyzetből adódó konzekvenciákat.

A radikális fordítás kétségtelenül a huszadik századi nyelvfilozófia egy legizgalmasabb, legtöbbet tárgyalt problémaköre. A benne rejlő lehetőségek, az általa felvetett kérdések még most, fél évszázaddal később is foglalkoztatják a szakértőket. Úgy vélem, az itt bemutatott tézisek a radikális fordítási gondolatkísérlet érdekes tulajdonságaira, következményeire mutatnak rá, ilyen módon pedig, ha kidolgozottabbá válnak, jótékonyan járulhatnak hozzá a terület kutatásához.

Irodalomjegyzék

- Anscombe, G. E. M. 2000. *Intention*. Harvard University Press.
- Broome, John. 2010. "Rationality." In *A Companion to the Philosophy of Action*, ed. Timothy O'Connor and Constantine Sandis, 285–293. Blackwell.
- Davidson, Donald. 1984a. "Thought and Talk." In *Inquiries into Truth and Interpretation*1, 155–171. Oxford University Press.
- . 1984b. "Radical Interpretation." In *Inquiries into Truth and Interpretation*, 125–141. Oxford University Press.
- . 1984c. "Belief and the Basis of Meaning." In *Inquiries into Truth and Interpretation*, 141–155. Oxford University Press.
- . 2001a. "Intending." In *Essays on Actions and Events*, 83–103. Oxford University Press.
- . 2001b. "Rational Animals." In *Subjective, Intersubjective, Objective*, 95–107. Oxford University Press.
- . 2001c. "Actions, Reasons, and Causes." In *Essays on Actions and Events*, 3–21. Oxford University Press.
- Dennett, Daniel C. 1981. "Intentional Systems." In *Brainstorms*, 3–22. MIT Press.
- . 1998a. "True Believers." In *The Intentional Stance*, 13–37. MIT Press.
- . 1998b. "Reflections: Real Patterns, Deeper Facts, and Empty Questions." In *The Intentional Stance*, 37–43. MIT Press.
- . 1998c. *Az Intencionalitás Filozófiája*. Ed. Pléh Csaba. Osiris Kiadó.
- Firth, Raymond. 1963. *Elements of Social Organization*. Beacon Press.
- Forrai Gábor. 1999. "Vannak-e Szemantikai Tények." *Magyar Filozófiai Szemle* 43 (1-3): 121–149.
- Gaudet, Eve. 2006. *Quine on Meaning*. Continuum International Publishing Group.
- Gibson, Roger F. 1986. *The Philosophy of W. V. Quine - an Expository Essay*. University Press of Florida.
- Glock, Hans-Johann. 2003. *Quine and Davidson on Language, Thought and Reality*. Cambridge University Press.

- Grice, Paul. 1991. "Meaning." In *Studies in the Way of Word*, 213–223. Harvard University Press.
- Hintikka, Jaako. 1969. "Behavioral Criteria of Radical Translation." In *Words and Objections*, ed. Roger F. Gibson and Jaako Hintikka, 69–82. Reidel Publishing Company.
- Kirk, Robert. 2004. "Indeterminacy of Translation." In *The Cambridge Companion to Quine*, ed. Roger F. Gibson, 151–180. Cambridge University Press.
- Kálmán László, és Trón Viktor. 2007. *Bevezetés a Nyelvtudományba*. Tinta Könyvkiadó.
- Quine, W. V. 1960. *Word and Object*. Harvard University Press.
- . 1969a. "Reply to Hintikka." In *Words and Objections*, ed. Roger F. Gibson and Jaako Hintikka, 312–315. Reidel Publishing Company.
- . 1969b. "Speaking of Objects." In *Ontological Relativity and Other Essays*, 1–26. Columbia University Press.
- . 1970. "On the Reasons for Indeterminacy of Translation." *The Journal of Philosophy* 67 (6): 178–183.
- . 1973. *Roots of Reference*. Open Court.
- . 1975. "On Empirically Equivalent Systems of the World." *Erkenntnis* 9: 313–328.
- . 1987. "Indeterminacy of Translation Again." *The Journal of Philosophy* 84 (1): 5–10.
- . 1990. "Comment on Hintikka." In *Perspectives on Quine*. Blackwell.
- . 1992. *Pursuit of Truth*. Harvard University Press.
- . 1995. *From Stimulus to Science*. Harvard University Press.
- . 1999. "Az Empirizmus Két Dogmája." (Faragó-Szabó István ford.) In *Tudományfilozófia: Szöveggyűjtemény*, ed. Forrai Gábor és Szegedi Péter. Áron Kiadó.
- . 2002a. "Ontológiai Relativitás." (Eszes Boldizsár ford.) In *A Tapasztalttól a Tudományig*, ed. Forrai Gábor, 137–177. Akadémiai Kiadó.
- . 2002b. "Az Elme És a Nyelvi Diszpozíciók." (Novák Zsolt ford.) In *A Tapasztalttól a Tudományig*, ed. Forrai Gábor, 267–287. Akadémiai Kiadó.
- Schiffer, Stephen. 1972. *Meaning*. Oxford University Press.
- Searle, John. 1983. *Intentionality*. Cambridge University Press.

- Setiya, Kieran. 2010. "Intention." *Stanford Encyclopedia of Philosophy*.
<http://plato.stanford.edu/archives/spr2011/entries/intention/>.
- Sperber, Dan, and Deirdre Wilson. 1986. *Relevance*. Blackwell.
- Stout, Rowland. 2005. *Action*. Acumen.
- Wittgenstein, Ludwig. 1998a. *Filozófiai Vizsgálódások* (Neumer Katalin ford.). Atlantisz Könyvkiadó.
- . 1998b. *Előadások Az Esztétikáról* (Mekis Péter ford.). Latin Betűk Alapítvány Kiadó.
- Zilhão, A. 2003. "From Radical Translation to Radical Interpretation and Back." *Principia: An International Journal of Epistemology* 7 (1-2): 229–249.